

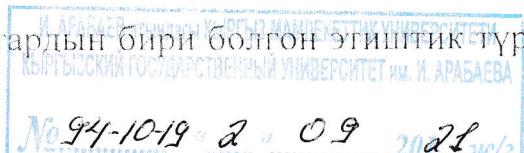
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.19.594. диссертациялык кенештин экспертик комиссиясынын Шаршева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилери менен байланышы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине берген

КОРУТУНДУ ПИКИРИ

Диссертациялык кенеште корголо турган кандидаттык иштин адистикке тиешелүүлүгү. Шаршева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилери менен байланышы» аттуу кандидаттык иши диссертациялык кенештин багытына шайкен келет. Иштеги изилдөөнүн мазмуну 10.02.01 – кыргыз тили адистигине дал келет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин фактысында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу семантикалык категориясынын маани-мазмунун, туонтуу каражаттарын, сүйлом түзүмүндөгү бул категориянын аспектуалдык маанилерин, оз ара аракеттешүү мүнөзүн системалуу түрдө. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу талап кылышат:

- 1) Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселесинин жалпы жана орус тил илимдеринде изилденишин камтыган илимий адабияттарды аналитикалык серептен өткөрүү аркылуу диссертациялык изилдөөнүн теориялык базасын түптөө;
- 2) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясын уюнтуруучу негизги каражаттардын бири болгон этиштик түр

категориясынын жалпы жана орус тил илимдериндеги, түркология жана кыргыз тил илиминдеги изилдениш абалы менен анда орун алган олуттуу көз караш-концепцияларды теришитируү;

3) чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын кырдаалдардык темпоралдык-аспектуалдык мүнөзүнө жана башка темпоралдык маанилер менен болгон байланышына талдоо жүргүзүү;

4) кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугуна тиешелүү болгон адаттуулук, жалпы чактык жана жөнөкөй кайталануучулук маанилерин карап чыгуу жана алардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу;

5) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын функционалдык семантикалык талаасын маңызын теориялык жактан аныктоо.

Диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу. Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, кырдаалдын, окуянын, процесстин убакыт огунда ченеп бычылып, белгиленип, убакытка чакталып, чакталыш же чактык локалдашуу категориясын уюштурушу тил илиминдеги татаал жана өзөк маселелерден экендиги жана ал тил таанымда күнү бүгүнкүгө чейин так чечилишин таппай келген тил системасынын функционалдык табияты жана жандуу кеп-дискурстун жаралыш механизми, андагы грамматикалык, деривациялык, лексикалык ж.б. категориялардын ролу, грамматиканын өзөгүн түзгөн этиштин ыңгай-чак, чак-түр, чак-жак категорияларынын татаал катыны сыйктуу бир катар маселелер менен байланышары анык. Диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу категориясынын уюшулуш каражаттарынын тактоо жана алардын аспектилик, акционсарттык маанилерин ачып көрсөтүү сыйктуу олуттуу маселелердин бүгүнгө чейин атайын иликtenбегендиги менен аныкталат.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыктары катары төмөнкүлөрдү эсептөөтө болот:

1) түр категориясынын изилдениш тарыхын ачып берүүгө багытталган аналитикалык серентин жасалышы;

2) семантикалык категориянын функционалдык өңүтүнө жана кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу/локалдашпоочулугуна байланыштуу маселелердин териштирилиши жана диссертациялык изилдөөнүн теориялык базасынын түптолчусу;

3) чактык локалдашуу/локалдашноо категориясын уюштурган семантикалык талаасынын түзүлүшүнө байланыштуу фактылардын анктаалышы;

4) кыргыз тилиндеги чактык локалдашуунун кыймыл-аракеттин узакка созулушун жана анын түрлөрүн туюндуруган каражаттардын аныкталышы;

5) кыргыз тилиндеги чактык локалдашпоонун кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу, адаттуулугу (узуалдуулугу), убакыттын жалпылыгы сыйктуу негизги үч тибинин жана аларды туюндуруган каражаттардын аныкталышы.

Диссертацияда сунушталган ар бир илимий жобонун, натыйжанын жана корутундуунун илимий жактан негизделиш деңгээли.

Диссертациялык иште чыгарылган илимий-теориялык тыянактар жана алынган натыйжалар, табылгалар кыргыз тилинин функционалдык грамматикасына тиешелүү маселелерди иликтөөдө өз салымын кошо алат. Иштин теориялык мааниси кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу семантикалык категориясына көп вектордуу функционалдык илик жүргүзүлгөндүгү аркылуу аныкталат. Диссертация жеке илимий-квалификациялык иш катары бааланат жана анда интелип чыккан теориялык жоболордун курамы илимий жетишкендик жана концепция катары бааланат.

Диссертацияда сунушталган ар бир илимий натыйжанын, жобонун, корутундуунун жаңылык деңгээли:

1) түр категориясынын изилдениш тарыхын ачып берүүгө багытталган аналитикалык сереп кыргыз тил илими үчүн жаңы, бирок жалпы тил илими үчүн жаңы эмес;

2) семантикалык категориянын функционалдык өнүтүнө жана кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу/локалдашпоочулугуна байланыштуу маселелердин териширилиши жана диссертациялык изилдөөнүн теориялык базасынын түптөлүшү - бул натыйжа да кыргыз тил илими үчүн жаңы, бирок жалны тил илими үчүн жаңы эмес;

3) чактык локалдашуу/локалдашпоо категориясын уюштурган семантикалык талаасынын түзүлүшүнө байланыштуу фактылардын анкташы - бул натыйжа да кыргыз тил илими үчүн жаңы;

4) кыргыз тилиндеги чактык локалдашуунун кыймыл-аракеттин узакка созулушун жана анын түрлөрүн туюндуруган каражаттардын аныкталышы - бул натыйжа да кыргыз тил илими үчүн жаңы;

5) кыргыз тилиндеги чактык локалдашпоонун кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу, адаттуулугу (узуалдуулугу), убакыттын жалпылыгы сыйктуу негизги уч тибинин жана аларды туюндуруган каражаттардын аныкталышы - бул натыйжа да кыргыз тил илими үчүн жаңы

Теориялык жана колдонмо багыттагы маселелерди чечүүде изилдөөден алынган натыйжалардын наркы.

Изилдөөден алынган жыйынтыктар менен жоболор кыргыз тил илиминин өркүндөшүнө олуттуу салым кошот жана келечекте кыргыз функционалдык грамматикасынын бир тармагы катары морфологиялык семантиканын сүйлөм чегиндеги темпоралдык жана аспектуалдык маанилерин ачып көрсөтүү өбөлгө түзөт. Алар изденүүчүнүн илимий таанымды, анын методдорун терең өздөштүрүп, аларды өз изилдөөсүндө ийкемдүү пайдалангандыгынан, лингвистиканын, анын ичинде аспектологиянын жетишкендиктерин терең өздөнчтүргөндүгүнөн кабар берет. Ушундан улам иликтөөнүн жыйынтыктарынын далилдүүлүгү ишенимдүү, ынанымдуулук даражасы жогору. Изилдөөнүн деңгээли кандидаттык диссертациянын квалификациялык белгилерине толук жооп берет.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси.

Диссертациянын жыйынтыктары, материалдары илимий-изилдөөчүлүк, билим берүүчүлүк практикалык маанигэ ээ. Тактап айтканда, алар кыргыз тилинин функционалдык грамматикасы боюнча жождордо филология, түркология, журналистика факультеттеринде лекцияларды окууда, морфология жана синтаксис боюнча семинардык сабактарды, атайын курстарды өтүүдө, студенттер, магистранттар, аспиранттар жана PhD докторанттар үчүн окуу-методикалык куралдарын иштеп чыгууда пайдаланса болот.

Диссертациянын негизги жоболору, натыйжалары жана корутундуларынын жарыяланышы, тастықталышы.

Иштин мазмуну боюнча 11 макала жарыяланган, анын ичинде Кыргызстанда Ринц индексине кирген 8 макала жана чет элдик РИНЦ тизмесине катталган 3 макала бар. Алар төмөнкүлөр:

1. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу [Текст] / К.К.Шаршев // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филологиялык илимдер. -2010. -№ 4. – С 195-198.
2. Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши [Текст] / К.К. Шаршева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университеттин Жарчысы. Лингвистика институту. Филологиялык илимдер. – 2015. -№18. – С. 170-176.
3. Түрк тилдериндеги түр категориясынын изилдениши [Текст] / К.К.Шаршева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Лингвистика институту. Филологиялык илимдер. – 2015.-№18. – С. 177-187.
4. Кыргыз тилинде түр маселесинин каралышы [Текст] /Шаршева К.К// Наука и образование: инновация, интеграция и развитие: Н34 материалы III Международной научно-практической конференции (Уфа, 29-30 апреля 2016г.) / отв. ред. О.Б. Нигматуллин. – Уфа: РИО ИЦИПТ, 2016. – С 106-112.

5. Чактык локалданиоонун типтери [Текст] / К.К.Шаршева // Известия вузов Кыргызстана. -2017.-№1. – С. 255-258 Сайт:www.science-journal.kg
6. Азыркы кыргыз тилинде узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу [Текст] / К.К.Шаршева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2018.-№2. – С 251-253 Сайт:www.science-journal.kg
7. Убакыттык жалпылык, анын берилиши [Текст] / К.К. Шаршева // Alatoo Academic Studies. -2018.-№1. – С. 81-86. Сайт: www.iaau.edu.kg/aas
8. Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү [Текст] / К.К. Шаршева // Вестник КРСУ. -2019. -№10. – С. 86-92. Сайт: www.vestnik.krsu.edu.kg;
9. Азыркы кыргыз тилиндеги чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы [Текст] / К.К. Шаршева // VII Глобальная наука и инновации 2019. Центральная Азия №2(7). Сентябрь-Октябрь 2019. Международный научно-практический журнал Нур-Султан, Казахстан 25-28 сентябрь. – Нур-Султан, 2019.
10. Аспектуалдык маанилердин мазмуну жана типтери [Текст] / К.К. Шаршева // Вестник КРСУ. -2020. -Том 20 №2. – С. 157-167. Сайт: www.vestnik.krsu.edu.kg;
11. Языковые средства, выражающие семантику простой повторяемости действия в кыргызском языке [Текст] / К.К. Шаршева // Бюллетень науки и практики. -2020. -№3. – С. 634 - 640/ Сайт: <https://www.bulletennauki.com>.

Авторефераттын диссертациянын мазмунуна дал келини.
Авторефераттын кыргызча, орусча эки нускасы төң диссертацияда коюлган изилдөөнүн максат-милдеттерине дал келет. Авторефератта кыргыз, орус жана англий тилдеринде резюме берилген.

Диссертацияда орун алган кемчиликтер. Диссертациялык иште түркологиядагы, анын ичинен кыргыз тил илимидеги эмгектер толук эске алынбай калган жана иштин кортуулусунда клечекте аны кайсы багытта

улантуу керектиги көрсөтүлгөн эмес. Иште техникалык мүнөздөгү калпыстыктар учурдай.

Жетектөочу мекемени, расмий оппоненттерди дайындоо боюнча сунуштун негизделиши.

Шаршева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде киймыйл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилери менен байланышы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы талаптагы деңгээлде аткарылган, жеке эле кыргыз тили үчүн эмес, жалпы түрк тилдери үчүн да теориялык жана практикалык мааниге ээ маселелерди камтыган илимий-квалификациялык өмгек деп табылат жана КР ЖАКын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талантарына жооп берет. Диссертация И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.19.594. диссертациялык көңөнте 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча коргоого кабыл алууга жана ачык коргоого коюуга сунушталат.

Шаршева Камиля Каныбековнанын диссертациялык иши үчүн сунушталган оппоненттер жана жетектөочу мекеме.

1. Жетектөочу мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Абсамат Масалиев проспектиси, 95/1

2. 1-расмий оппонент: Садыков Таиполот - филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору.

Эмгектери:

1. Проблемы моделирования тюркской морфологии.- Фрунзе: Илим, 1987. -128 с.

2. Кыргыз-түрк салынтырма грамматикасынын негиздери. Б: 2010, 479 б. (авторлош).
3. Азыркы кыргыз тили: морфология. Б: 1997, 294 б. (авторлош).
4. Кыргыз тобунун тектештирме грамматикасынын негиздери. – Ош, 2017. - 603 б. (авторлошу).

3. 2-расмий оппонент: Абдиев Таалайбек Камбарович – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин доценти.

Эмгектери:

1. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.22 / Санкт-Петербург. ун-т. - Санкт-Петербург, 1996. - 16 с. - Языки народов зарубежных стран Азии, Африки,aborигенов Америки и Австралии
2. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Бишкек, 2009.
3. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Саарбрюккен, Германия, 2015.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү,
филология илимдеринин
доктору, профессор

Т.САДЫКОВ

**КОЛУН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ**

1 КАДРЛАР БӨЛÜМУНУН БАШЧЫСЫ
ЗАВЕДУЮЩИЙ ОТДЕЛА КАДРОВ

«01» 09 2021 ж.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д10.19.594 диссертациялык кенешинин эксперттик комиссиясынын мүчөсү, филология илимдеринин доктору С.С.Жумалиевдин Шаршева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине берген

ПИКИРИ

Диссертациялык кенеште корголо турган кандидаттык диссертациянын адистикке тиешелүүлүгү.

Шаршева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши 10.02.01 – кыргыз тили адистигинин профилине дал келет.

Изилдөөнүн максаты катары кыргыз тилинин материалында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияларынын маңызын, каражаттарын, ошондой эле сүйлөм структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун ар кандай категориалдык аспектуалдык мааниleri, алардын өз ара аракеттешүүсү мүнөзүн системалуу түрдө изилдөө тандалып алынган.

Бул коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлуп, жеткиликтүү деңгээлде аткарылган:

1. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу маселесинин жалпы жана орус тил илимдеринде изилденишине сереп жасалып, илимий адабияттарга токтолуу аркылуу иштин теориялык базасын негиздөө;

2. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын негизги уюштуруучу каражаттарынын бири болгон этиштик түр категориясынын жалпы жана орус тил илимдеринде, түрк тил илиминде, кыргыз тилинде изилдениш абалына, алардагы тенденциялуу каз караш-концепцияларга жана илимий адабияттарга сереп жасоо;

3.Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук катеогриясын кырдаалдардын темпоралдык-аспектуалдык мүнөздөлүшү жана анын башка темпоралдык маанилер менен болгон байланышы катары талдоо жүргүзүү;

4.Кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугуна тиешелүү болгон адаттуулук, убакыттык жалпылык жана жөнөкөй кайталануучулук маанилерин карап чыгуу жана алардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу;

5.Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык катеогриясынын функционалдык семантикалык талаасын теориялык жактан маңзыын аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык базасы жана теориялык негизи катары жалпы жана орус тил илиминдеги функционалдык грамматиканын теорияларына байланыштуу эмгектери колдонулган. Изилдөө учурунда теориялык (сыпаттоо, классификациялоо, жалпылоо, анализ ж.б.) методылар колдонулган. Бул метод-ыкмалар изилдөө максатына жетүүгө тиешелүү деңгээлде шарт түзгөн.

2. Теманын актуалдуулугу.

Диссертациялык теманын актуалдуулугу жана кыргыз тил илими үчүн зарылдуулугу тилдик системалардын функциялануу механизмин изилдөө, кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык катеогриясын жана аларды уюштуруучу грамматикалык-лексикалык каражаттарынын, анын аспектлилк маанилеринин кыргыз тил илиминде мурда изилденбөгөндөгү менен түшүндүрүлөт.

3.Изилдөөнүн илимий жыйынтыктары.

1)Убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу түшүнүктүк гана катеогрия болбостон семантикалык дагы катеогрия болуп эсептелери бул катеогриянын жасалышында бир катар лексика-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашары аркылуу аныкталган (3-баптын 3.1,3.2,3.3-параграфтары);

2)Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык катеогриясынын уюшулушунда колдонулган ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар функционалдык-грамматикалык жагдайдан да изилдөөгө муктаж экендиги белгиленген (1,3,4-баптар);

3)Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук катеогриясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, акционсарттык көрсөткүчтөр – кыймыл-аракеттин

өтүш мүнөзү, аткарылуу ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулары аныкталган (3,4-баптар);

4) Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мүнөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттан тышкаркылык аспектуалдык маанилери, кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсу менен байланышарын белгилеген;

5) Мейкиндик кырдаалдарынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга болору жана чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын ар бир айтымда сезсүз түрдө боло турган маанилүү компоненти катары каралышы тастыкталган.

4. Диссертациядагы жыйынтыктардын жана корутундулардын илимий жактан негизделиши.

Диссертациядагы алынган жыйынтыктар жана корутундулар илимий жактан ишенимдүү далилденип, кыргыз тилиндеги чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун жасалуу ыкмалары менен алардын аспектуалдык маанилер менен болгон байланышы аныкталып, семантикалык категория катары жасалуу каражаттарынын системасы изилденип, кыргыз тилинин материалында диссертанттын жеке көз карашынын негизинде илимий жыйынтыктары чыгарылган.

5. Сунушталган жыйынтыктардын жасылык деңгээли.

1-жыйынтык жаңы, анткени кыргыз тил илиминде алгачкы ирет убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу өзүнчө семантикалык категория катары каралып, анын жасалышы атايын лексика-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашырылары аныкталган.

2-жыйынтык жарым-жартылай жаңы, анткени кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулушунда колдонулган ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар функционалдык-грамматикалык жагдайдан изилдөөгө муктаждыгы белгиленген. Кыргыз тил илиминде түрдүк маанилерди аныктоо үчүн этиштердин чак категориясын кайра каралып чыгуу керектиги белгиленген (Б.Орзубаева, А.Карыбаев, Б.Касымова).

3-жыйынтык жаңы, себеби кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, аткарылуу

ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулушу аныкталган.

4-жыйынтык жаңы, себеби чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мунөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттан тышкаркылык сыйктуу аспектудык маанилери кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланышары туура белгиленген.

5-жыйынтык жаңы, мейкиндик кырдаалдарынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга боло турганы, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын ар бир айтымда (сүйлөм) сөзсүз түрдө боло турган маанилүү компонент катары каралыш, айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук жагдайлардын функционалдык-семантикалык маанилери аныкталган.

6. Алынган жыйынтыктардын теориялык, практикалык жана колдонмо багыттарга тиешелүү маселелерди чечүүдөгү наркы.

Изилдөө ишинен алынган корутунду-тыянактар, натыйжа-жыйынтыктар жана теориялык жоболор кыргыз тилинин грамматикасы боюнча лекциялык курстарды өтүүдө, морфология жана синтаксис боюнча семинардык сабактарды өтүүдө колдонууга болот. Ошондой эле сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын мазмунун, сүйлөмдүн семантикалык структурасын тереңдетип изилдөөгө негиз болот.

7. Диссертациянын негизги жоболорунун, жыйынтыктарынын жана корутундуларынын жарыяланышы.

Диссертациянын негизги жоболору, жыйынтыктары жана корутундулары Ж.Баласагын атындагы КУУда, Б.Н.Ельцин атындагы КРСУда, И.Арабаев атындагы КМУда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп, Кыргызстандагы РИНЦ индексине кирген басылмаларда 8 макаласы, чет элдик индектелген басылмада 3 макаласы жарык көргөн.

9. Авторефераттын диссертациянын мазмунуна дал келиши.

Авторефератта диссертациянын негизги мазмуну кыскача чагылдырылган. Автореферат диссертацияга шайкеш келет. Авторефератта кыргыз, орус жана англий тилдеринде резюме тиркелген.

Диссертациянын изилдөө объектиси так белгиленип, ар бир баптын акырында тыянактар, диссертациянын аягында жалпы корутунду берилген.

10. Диссертациялык иштин мазмұнунда байкалган кемчиликтер.

1. Диссертациялык иштин 16-бетинде Ю.С.Масловдун «способы действия могут быть определены» деген пикириндеги «способы действия» деген сөз тизмегин термин деп белгилейт.

2. 29-бетте А.А.Шахматовдун пикири алынган булагына шилтеме көрсөтүлбөй калган.

3. 30-бетте “академик В.В.Виноградовдун капиталдык эмгегинде” эмес, “фундаменталдык эмгегинде” десе стилистикалык жана маанилик жактан туура болот.

4. Иштин айрым жеринде орус тилинде айтылган окумуштуулардын пикирлери менен өзүнүн ою аралашып калган жерлери кезигет. Мисалы, иштин 48-бетинде академик В.В.Виноградовдун түр категориясы боюнча айткан пикири орус тилинде шилтемеси менен берилип келип, анан өз пикирин билдируүдө “характер же протекание действия обозначает способ выражения вариантов глагольного действия жсана, негизинен этиштин лексикалык маанисине байланыштуу болот” деп орус-кыргыз тилдеринде оюн жыйынтыктайт. Бул жерде өз ою болсо кыргыз тилинде берилип, эгерде В.В.Виноградовдун пикири болсо тырмакчага алышып берилсе туура болот.

5. Терминдик атальштар менен түшүнүктөрдү тактап чыгуу зарыл. Маселен, иштин 36-бетинде “XX кылымдын 20-30-жылдары «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы түшүнүгүнүн» деп кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын түшүнүк катары берсе, 40-бетте ушул эле түшүнүк «... кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы категориисына» деп категория катары берилет. Ошондой эле, төмөнкү терминдер тактоону талап кылат: грамматикализациясы (грамматикалашуусу) (66), диахроникалык (диахрондук) (68), проблематикасын (проблемасын) (101), категориалдык (категориялык) (101), генерализациясы (жалпыланышы) (101,104), аффикс (мүчө) (57), финиттүү формаларда (финитивдүү) (63), референттик же референттүү (88), сүйлөм же айтым (88,89), доминантасы (13), модификация, модификаторлор (58), спецификатор (57), конкретизаторлор (61), детеминаторлор (62) ж.б.

5. Колдонулган адабияттардын тизмесин, шилтемелерин талапка ылайыктап ондоп чыгуу зарыл. Адатта, шилтемелери катары менен номурланып, тиешелүү бети эле жазылып жүрөт.

6. Диссертациялык иштин темасына байланыштуу маселени изилдөөгө алган окумуштуулардын эмгектерине кенири обзор жасалып, аларга баштан

аяк кылдат анализ берилip, окумуштуулардын көз караш-пикирлерине таянуу менен өзүнүн тыянатарын чыгарат, тиешелүү мисалдарын келтириет. Ошондой болсо да, иштин теориялык жагын дагы көңейтип, кыргыз тилинин материалдарын көбөйтсө изилдөөнүн баалуулугу артмак.

7. Диссертацияда жана авторефератта стилистикалык, орфографиялык, пунктуациялык жактан кеткен каталары кездешет. Мисалы, **стилистикалык каталар**: “Демек тилдин түр (аспект) убакыт менен байланышкан алгачы категория” деген сүйлөмдө “түр категориясы” десе сүйлөмдүн мааниси тагыраак болот (27-бет); “Уч учурлар” эмес “Уч учур” (68-бет); “татаал терең фактыларды карап чыгат” эмес, “татаал/көп фактыларды тереңдетип/тереңцирээк карап чыгат” (97-бет); “Э.Кошмидер каралып жаткан карама-кашиы коюуга ойлоо (мыслительный) “содержащейся в мысли” ойдо камтылган категориясынын статусун берет”? (97-бет) ж.б.; **орфографиялык каталар**: апектуалдуулук (13), лексико-грамматикалык (21,35,50,57,88), уюшууларын (26), Кондрашовтун (27), Юлдашевтин (65), эмгегегинде (27), айырмалык (39,97), туурапаралуу (42), сарыг-югур (57), фомалары (59), благодаря (61, неболее (62), грамматикалык (71), тануу (70), субъкт (89), Карасаев “Хусейин наама (89-90), внеэреными (93), онажды (95), учр (95), существует (98), комплексине (101), грамматиканык (101), кайталанаачуулугу (102), билгилүү (103), жылтыланган (108) ж.б.;

пунктуациялык каталар: өзара (63,89,90), ачык айкин (28), Аристотель (б.з.ч. 4-3-кылымдарда (28), карама карши (53), О.Есперсен белгилегендей “индоевропалык тилдерде ... кызмат кылат (27), “... связь времен с видом окончательно не порывается” (27), [Пешковский 1956;105] (13,16,30,32,33,34,35), кыраанкаткы (130), факты материалдарды (88), айлана чойрөдөгү (91), тактап айтканда айкин откон чакта болсо М.:Мен шитетим (85), кыймыл-аракет М.: Мен шитең жатам (окуп жатам бул мисалдарда учурда болуп жаткан” (85), Ошентип кыргыз тилинде (87), откөн чагы например (95); нейтралдуу болот например (95) ж.б.

Авторефераттагы каталар: локалдашуучулук.локалдашпоочулук (4), лексико-грамматикалык (5,9), КМУнун Манастануу жана лингвистика институтунун Лингвистика факультетинин (5), Ринц (5), Бирюкович (7), атап айтканда (9), аркеттешүүсүн (10), туюндууруда (11), рольду (12), конструкциялар Булбулду (12), тұрактуулук (14) ж.б.

Бирок жогоруда белгиленген сунуштар диссертациялык иштин жалпы мазмунун төмөндөтө албайт.

10. Жетектоочу мекемени жана расмий оппоненттерди бекитүү боюнча сунуштун негизделиши.

Диссертациялык көңөштүн экспертик комиссиясы Шаршева Камиля Каныбековнанын диссертациялык иши боюнча төмөндөгүлөрдү сунуштылат:

Жетектоочу мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Абсамат Масалиев проспектиси, 95/1.

Садыков Таиполот – филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору.

Эмгектери:

1. Проблемы моделирования тюркской морфологии.- Фрунзе: Илим, 1987. -128 с.
2. Кыргыз&турк салыштырма грамматикасынын негиздери. Б: 2010, 479 б. (авторлош).
3. Manas destanı Kırızca-Türkçe Büyük Dizin. Ankara: TDK, 2011, 1647 с. (авторлош).

Абдиев Таалайбек Камбарович – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин доценти.

Эмгектери:

1. Абдиев Т., Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.22 / Санкт-Петербург. ун-т. - Санкт-Петербург, 1996. - 16 с. - Языки народов зарубежных стран Азии, Африки,aborигенов Америки и Австралии.
2. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Бишкек, 2009.
3. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Саарбрюккен, Германия, 2015.

11. Диссертациянын КР ЖАКтын “Окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү Жобосунун” талантарына ылайык келиши.

Шаршева Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу учун

жазылган диссертациялык иши КР ЖАК тарабынан кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарга толук жооп берет.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттik университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттik университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д10.19.594 диссертациялык кенешинин экспертик комиссиясынын мүчөсү катары Шаршевва Камиля Каныбековнанын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишин ачык коргоого сунуштайм.

Филология илимдеринин доктору,
доцент, Талас мамлекеттik
университетинин окуу жана
илимий иштери боюнча проректору

С.С.Жумалиев

Филол. илимд.доктору, доцент,
Талас мамлекеттik университетинин
окуу жана илимий иштери боюнча проректору
Жумалиев Самат Субанкуловичтин
кол тамгасын тастыктаймын

В.К.Бешкемировна
ТалМУнун КБ байчысы

К. К. Шаршеванын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» деген темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу учун аткарылган диссертациясына (Бишкек, 2021. Адабияттардан тыш 162 бет. Адистиги: 10.02.01 –кыргыз тили)

Пикир

Генеологиялык жактан түрк тилдеринин бири болуп эсептелген азыркы кыргыз тилинин грамматикасынын жазылып, изилдениш тарыхы XX кылымдын экинчи чейрегинен башталат да, Советтер өлкөсүндөгү башка элдердин тилиндей эле бир нече жүз жылдык жазма салты бар орус тилинен үлгү алыш, анын таасирлерине кабылып изилденип, окутулуп келе жатат.

Акыркы 2-3 кылымдан бери түрк тилдеринин грамматикасынын жазылып иликтене башташы батыш европалык жана орус лингвисттери тарабынан ишке ашырылып келген. Мунун өзү түрк тилдеринин грамматикасынын жазылышы башка тилдердин үлгү-таасириinin натыйжасында ишке ашып келе жаткандыгынан кабар бергенсийт. Ошондуктан да болуу керек, жазылып изилдене баштаганына жүз жылга жакын мезгил болуп келатканына карабай азыркы кыргыз тилинин грамматикасы өзүнүн ички табиятына биротоло түшө бербей, башка тилдердин үлгү-таасирлеринен арыла албай иштелип келе жатат.

Диссертант Камиля Каныбековна Шаршева азыркы кыргыз тилинин грамматикасынын ушул учурдагы өтө актуалдуу маселесин козгоп изилдөө жүргүзгөн. Жыйынтыгы, ийгилиги кандай боло турганына карабай бул изилдөөнүн темасы биздин колдообузга татыктуу. Кыргыз тилинин грамматикасында, айрыкча морфологияда, сөздөрдүн маанилери, маанилик өзгөчөлүктөрү, маанилик байланыштары тууралуу изилдөөлөр көп аткарылып тиешелүү корутундулар чыгарылып турса, грамматикалык

категориялар бара-бара тилдин ички табиятынан чыгып, ақырындык менен грамматикалык өз деминин ишке кирген башталышка багыт алат деп эсептейбиз. Ошентип, Камиля Каныбековна Шаршеваның тандап алған темасының **актуалдуулугунда шегибиз жок**.

Диссертант өз ишинин максат, милдеттерин алдыга кооп, аларды аткарууга туура багыт алгандыгы байкалат. Диссертация киришүүдөн, торт бантан, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат.

Биринчи бабында түр категориясының изилдениш тарыхы иликтенет. Азыркы кыргыз тилинин окутуулуп келе жаткан грамматикаларында мындай категория тууралуу сөз болбайт. Ошондой болсо да изилдөөлөрдө кыргыз тилинде атайын каражаттары болбогону менен түр категориясы бар деген көз караштардын жашап келе жатканы белгилүү. Анын үстүнө кыргыз тилиндеги этиштердин чак маанилеринде созулунку, кайталанма ж.б. маанилик өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги “түр категориясы бар”, деген көз караштардын айтыла калып келатканына себеп болуп берет. Тилибиздеги мына ушул маселе азыркы кезге чейин эч ким тарабынан атайын лингвистикалык максатта колго алышып иликтенип изилдене элек. Ошентип али изилденбегенинен жана этиш сөздөрдүн семантикасындагы аяктагандык, аяктай электик, бир канча убакыт бирдигине созулгандык, улам кайталана бергендиң сыйктуу маанилерден улам болуш керек, изилдөөчү түр категориясына атайын кайрылган. Маселенин орус жана башка тилдердеги түр категориясына, анын лексика-грамматикалык жактан туюндурулуш шарттарына сереп салат.

Иликтөөлөрдө изилденип жаткан маселе боюнча карама-каршы көз караштарга олуттуу маани берип, аларга карата өз көз карашын да билдирип жүрүп отурат. Нормативдик гана эмес, илимий грамматикаларда да кабыл алынбаганына карабастан түр категориясы тууралуу маселенин кыргыз тилинде айрым авторлор тарабынан изилдениши да бир топ кецири иликтоөгө алышынган.

Диссертациянын экинчи бабы “Изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталып, ага үч эле бет көлөмдө орун берилип, изилдөөнүн объектиси менен методдору такталып баяндалган.

Үчүнчү бабы “Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу” деп аталып, буга бир топ көлөмдүү орун берилген. Изилдөөчү семантикамен озгөчө көңүл болот. Айрыкча тилдеги этиш сөздөрдүн чак маанилериндеги семантикалык көрүнүштөр тууралуу иликтөөлору конул бурдурат. Этиш сөздөрдүн чак менен локалдашуучулук жана локалдашпоочулук касиеттерин терен изилдеп чыгууда орус жана башка элдердин окумуштууларынын көз караштарына көбүроок таянат. Маселени талдоолордо кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин созулунку айтылышына да атайын көңүл бөлүнгөн.

Иштин төртүнчү бабында кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу тууралуу соз болот да, анда этиши сөздөрдөгү чактык локалдашпоочулуктун типтери аныкталып талдоого алынган. Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн кайталанган кыймыл-аракетти, убакыт бирдигиндеги маанилик жактан озгөчөлөнгөн корүнүштөр, кыймыл-аракеттик түрдүү белгилер талдоого алынган.

Кыргыз тил илиминде бул маселенин биринчи жолу атайын лингвистикалык максатта изилденишин, кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусундагы семантикалык түрдүү көрүнүштөргө ариалгандыгын диссертациянын илимий жаңылыгы деп эсептөөгө болот.

Диссертациялык иш оз алдынчалыкка ээ. Изилдөөлөрү, иликтөөлору жана талдоолору автордун билим деңгээлии билдирип турат. Талапкердин озун гана тиешелүү илимий баяндоо стили калыптанган, ар кайсы окумуштуулардын айткандарын, көз караштарын билгичтик менен пайдалана алган.

Кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет сөздөрүнүн чактык локалдашуусу, мындай учурда этиш сөздөрдүн аспектуалдык маанилеринин атайын лингвистикалык максатта изилдениши жана маселенин көркөм адабияттын

тилинин мисалында далилденип берилгеннен диссертанттын жеке салымы болуп саналат.

К. К. Шаршеванын изилдөөлөрүнүн илимий гана эмес, практикалык да баалуулугу бар. Азыркы кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жогорку окуу жайларда лекция окуган адистердин бул диссертациянын жыйынтыктарына сөзсүз кайрылуулары керек. Илимде али чечиле элек, талаш туудуруп келаткан маселелердин милдеттүү түрдө студенттерге сунуш кылышынын зарыл деп эсептейбиз. Сүйлөм түзүлүшүндө этиш сөздөрдүн грамматикалык маанилериндеги чак, жак, мамиле, ыңгай категорияларынын бири-бирин толуктан ойду түшүндүргөн корунуштөрү боюнча атайын курсе интеграция да болот.

Ошону менен бирге диссертацияда анча-мынча мүчүлүштүктөрдүн да бар экенин белгилеп кетели.

1. Иштин биринчи бабында, түр категориясынын изилденинштарыхында, негедир, этиш сөздөрдүн мезгил кырдаалдарындағы корунуштөрү эске алынбай калган. Кыргыз тилинде түр категориясынын бар экендиги али биротоло тааныла элек, бирок тилибиздин жандуу корунушундө грамматикалык түр (вид) сыйктуу маанилердин айтыла берини жок эмес. Ошондуктан изилдоочу бул главада “түр, түрдүк маанилер” деп эле иликтөө жүргүзө бербей, грамматикалык түр (вид) категориясынын маанилериндеги учурларга кобуроөк көңүл болуп, кыймыл-аракеттин, ал абалдын, башка этиштик маанилердин созулунку, кайталанма болуп айтылыштарынын чагылдырылышына токтолуп иликтөө жүргүзүшү керек болчу.

2. Диссертациялык инте жаңылыштык бар. Иштин 82-бетинде, “Демек, жогоруда берилген аныктамага таянсак, зат атооч барыш жондомосундо турганда “отур” этиши дайыма бүткөн кыймыл-аракетти билдириет”, деген ойду айтат. Бул жерде диссертант жергө отурба, диванга отур, артка отур деген сыйктуу мисалдарды эске албай калган. Барын жондомодоту сөздөр

менен келип, “*otur*” деген сөз келер чакта айтылып жатат. Демек, “дайыма бүткөн кыймыл-аракетти билдири” бербейт.

3. Инте каталары да бар. Мисалы, “... убакыттык жалнылык...” (8-б.) дейт, **убакыттык** болуш керек; “Локалдашуучулук мааниси убакыттын бар, өлчөмдүүлүгүн...” (92-б.) дейт, **бир өлчөмдүүлүгүн** деш керек; ж.б.

Бирок, канткен менен биз белгилеген кемчиликтер диссертациялык иштин илимий-практикалык баалуулугуна шек келтирбейт. Автор өзүнүн алдына коюлган максатына жете алган, көп окуган, көп интеген, инти аяктаган ин дөн эсептөөгө болот. КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан коюлган талаптарга жооп берет. Коргоого сунуншылууга болот.

Жетектөөчү мекемени жана расмий оппоненттерди бекитүү боюнча сунуштун негизделини. Диссертациялык инике жетектөөчү мекеме жана расмий оппоненттер боюнча сунушубуз төмөнгүдөй.

Шаршева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына сунушталган оппоненттер жана жетектөөчү мекемес жөнүндө маалымат.

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Абсамат Масалиев проспектиси, 95/1

Садыков Таиполот - филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындағы БГУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасының профессору.

Эмгектери:

1. Проблемы моделирования тюркской морфологии.- Фрунзе: Илим, 1987. -128 с.
2. Кыргыз&турк салынтырма грамматикасынын негиздери. Б: 2010, 479 б. (авторлон).
3. Manas destani Kirgizce-Türkçe Büyük Dizin. Ankara: TDK, 2011, 1647 s. (авторлон).

Абдиев Таалайбек Камбарович – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин доценти

Эмгектери:

1. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке : автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.22 / Санкт-Петербург. ун-т. - Санкт-Петербург, 1996. - 16 с. - Языки народов зарубежных стран Азии, Африки,aborигенов Америки и Австралии
2. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Бишкек, 2009.
3. Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. Саарбрюккен, Германия, 2015.

Ошентип, К. К. Шаршеванын диссертациясы 10.02.01 –кыргыз тили адистиги боюнча Д 10.19.549 диссертациялык көзөнинде коргоого сунунталат.

Эксперт комиссиясынын мүчөсү, И. Абдувалиев - Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасынын профессору, филология илимдеринин доктору.

ЖАМУун профессору, фил. илимдеринин доктору Ибраим Абдувалиевдин
кодун тастыктаймын.

ЖАМУун
окумуштуу катчысы, кандидат профессор Р. Нусупова.

